

Ildiko Erdei

ČEKAJUĆI IKEU

EVOLUTA

ILDIKO ERDEI

ČEKAJUĆI IKEU

O TAČKICA DO IKEIZACIJE

EVOLUTA

PROLOG

Ova knjiga je rezultat višegodišnjih istraživanja kulturalnih aspekata ekonomske transformacije srbijanskog društva, koja sam sprovodila od 2000. godine. Ona je takođe, kao što će biti jasno iz sadržaja i pojedinih delova, i proizvod dugotrajnog zanimanja za socijalizam i „ono što je došlo posle”. Moje interesovanje za izučavanje socijalizma razvijalo se paralelno sa interesovanjem za studije savremene potrošnje, čemu je bila posvećena moja doktorska disertacija, i stoga predmet ove knjige predstavlja logičan razvoj i prepletanje dva trajna istraživačka interesovanja. Zanimanje za socijalizam je dvojako: ono ima jaku (auto)biografsku notu, i inspirisano je snažnom potrebom da sebi objasnim vreme u kome sam odrastala, da učinim vidljivim iskustvo koje je početkom devedesetih prognano u ilegali, i postalo nešto čega su se ljudi u javnosti stideli i odbijali da o tome govore. Budući da je javni diskurs o socijalizmu neposredno posle 1989. godine, a u Jugoslaviji i tokom devedesetih, bio izrazito antikomunistički, i da je u njemu preovladavala antitotalitaristička kritika socijalizma kao političkog poretka, a da su moja lična sećanja na život u socijalizmu bila drugačija i složenija, želela sam da na neki način osvetlim i promislim ovu protivurečnost, i da otvorim prostor za moguće drugačije interpretacije i valorizacije ovog perioda.²⁸ Drugi razlog je profesionalniji, i odnosi se na relativno slabu proučenost socijalizma u domaćim društvenim naukama i humanistici u vreme kada je mene zainteresovala ova tema. Tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih, najveći broj antropoloških i socioloških studija o zbivanjima u Jugoslaviji napisali su strani autori (Petrik Peterson, Đurđa Bartlet, Stef Jansen, Erik Gordi...). Danas je slika drugačija, i samo tokom nekoliko poslednjih godina dobili smo vredne studije domaćih autora o svakodnevici u jugoslovenskom socijalizmu (Marković 1996), socijalističkoj i postsocijalističkoj svakodnevici (Marković 2007), jugoslovenskoj modi šezdesetih (Velimirović 2008), amerikanizaciji svakodnevnog života u istom periodu (Vučetić 2011), ranoj potrošačkoj kulturi tokom pedesetih i šezdesetih (Dimitrijević 2012), pop-kulturi od 1945. do 1991. godine (Janjetović 2011). Tu je i nekoliko zbornika posvećenih postsocijalizmu (Ribić 2008), rodnim pitanjima i ulogama u doba socijalizma i postsocijalizma (Malešević 2007), identitetskim pitanjima nakon pada Berlinskog zida (Čo-

²⁸ O sličnom problemu vezanom za Sovjetski Savez, govori Aleksej Jurčak (Yurchak 2006). On identifikuje postojanje „binarnog modela” govora o socijalizmu, na Zapadu, a i u SSSR-u nakon pada socijalizma, po kome je u sovjetsko doba „sve bilo loše, nemoralno”, a da tek perestrojka donosi preokret, koji se tumači kao „oslobađanje” stvaranje „aktivnih subjekata” (isto: 5–6). Jurčak svojim istraživanjima kasnog socijalizma u SSSR-u od pedesetih do osamdesetih opovrgava ovakvo uverenje.

lović 2008), i doktorskih disertacija (Simić 2009) posvećenih postsocijalističkim kretanjima i povratku pređašnjoj „normalnosti”. U tom smislu, danas je bilo lakše i lagodnije pisati ovu knjigu nego što bi to bilo pre samo nekoliko godina.

Materijal koji ovde analiziram i interpretiram je nastajao u okviru istraživanja na nekoliko projekata na kojima sam učestvovala od 2000. godine nadalje, a takođe i u sklopu istraživanja i pisanja radova za učešće na međunarodnim konferencijama. Osnovni projekat, koji uokviruje sve naše istraživačke aktivnosti, pa i one na čijem temelju je nastala ova knjiga, bio je projekat „Kulturni identiteti u procesima evropske integracije i regionalizacije”, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnologiju, a realizovao ga je Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, u periodu 2006—2010. U aktuelnom projektnom ciklusu, koji je počeo 2011. godine, istraživanja sprovodimo u okviru projekta „Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija”.

Istraživanje privatizacije Pančevačke pivare sprovedeno je i u okviru projekta DIOSCURI: „Eastern Enlargement — Western Enlargement. Cultural Encounters in the European Economy and Society after the Accession”. Ovaj dugoročni projekat je sproveden pod rukovodstvom Instituta za humanističke nauke iz Beča, a ja sam u njegovom okviru istraživala kulturalne aspekte procesa privatizacije pivare od 2004. do 2006. godine. Na osnovu tog materijala do sada su nastala dva rada: „What’s in a Beer: ‘Cultures that Intermingle’ in Brewery Privatization” (2011) i Ildiko Erdei, Kamil Mareš, „From Local to International and Vice Versa — Comparing Five Case Studies of Privatization in Food and Drink Industry” (2012).

Rad „Rocky Made in Serbia”: globalne ikone i lokalni razvoj” prvo bitno je pisan za konferenciju „Horror, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma”, koju je 2008. godine organizovao Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Integralna verzija rada objavljena je u istoimenom zborniku 2011. godine. Zahvaljujem urednicama zbornika, Ines Prici i Tei Škokić, što su omogućile da se taj rad nađe i u ovoj knjizi.

Konačno, poslednja studija o iščekivanju Ikee u Srbiji i diskursima koji se oblikuju u vezi s tim nastala je na materijalu prikupljenom u okviru projekta „Negotiating Europe(anness): Austria, Slovenia, and the Western Balkans in the process of EU-enlargement”. Preliminarni rezultati istraživanja izloženi su na dva skupa („Remaking Borders” u Kataniji (Sicilija) i InAsea konferenciji „South-East European Modernities” u Regensburgu, u Nemačkoj) tokom 2011. godine, gde smo, kao učesnici ovog projekta, organizovali posebne panele. Komentari, primedbe i diskusije predsestavajućih na ovim panelima i drugih kolega bili su od velike pomoći, što treba pomenuti. U pripremi je zbornik radova sa ovog projekta, gde će bi-

ti objavljena i jedna verzija istraživanja o Ikei u Srbiji, pod naslovom: „IKEA in Serbia: debates on modernity, culture and democracy in pre-accession period”. Hvala Tanji Petrović, koordinatorki projekta i urednici zbornika, što je dopustila da se rezultati istraživanja najpre objave na srpskom jeziku i u ovoj knjizi.

Svaka knjiga je saradnički poduhvat. Ona nastaje kao plod brojnih razgovora i različitih oblika putovanja. Iako je na koricama najčešće samo jedno ime, istina je da su u njeno stvaranje uključene mnoge diskusije sa kolegama, studentima, autorima knjiga koje čitamo, ljudima sa kojima i među kojima živimo, susreti i razmene ideja sa kolegama izbliza i izdaleka, na poznatim i udaljenim destinacijama, blizu kuće i daleko od nje. Želim da zahvalim dragim kolegama i prijateljima: Miroslavi Maši Malešević, Lidiji Radulović, Ivanu Kovačeviću, Vesni Vučinić, Ines Prici, Tanji Petrović, Draganu Stankoviću i Jesenki Mandrino, na podršci i podsticaju za pisanje ove knjige, i na bezbrojnim — malim i velikim — gestovima pažnje i ohrabrenja u vremenu njenog zamišljanja, planiranja, komponovanja, pisanja i uređivanja. Zahvalnost Maši i Draganu daleko prevazilazi sve što bih mogla na ovom mestu reći. Na isti način, zahvalna sam na razumevanju koje su mi pružali moji najbliži — roditelji i Tisa i Mateja.

PRVI DEO

O SOCIJALIZMU I POTROŠNJI — OD KAPITALIZMA DO KAPITALIZMA?²⁹

²⁹ Naslov ovog poglavlja referira na dosetku koju Ketrin Verderi ispisuje kao moto knjige *Šta je bio socijalizam, i šta dolazi posle njega?*. U celosti, ona glasi: „Pitanje: Šta je definicija socijalizma? Odgovor: Najduži i najmučniji put od kapitalizma do kapitalizma” (Verderi 2005).

I

ODREĐENJA SOCIJALIZMA

„Mi, koji smo se okupili na ovom mestu da izrazimo osećanje masovne nepravde, ne smemo izgubiti iz vida ono što nas je povezalo. Pišemo ove redove da bi ljudi širom sveta, koji su žrtve nepravde kapitalizma, znali da smo svi mi saveznici. Kao ljudi, ujedinjeni, uviđamo realnost: da budućnost čovečanstva zahteva saradnju svih njegovih pripadnika; da naš sistem mora poštovati naša prava, a ukoliko u tom sistemu postoje greške, onda pojedinci moraju da zaštite svoja prava, i prava svojih suseda; da pravična vlast crpi svoju moć od naroda, ali da buržoazija ne traži ničiji pristanak da oduzima bogatstva od radnih ljudi i od Prirode; i da nije moguća istinska demokratija kada je ona određena ekonomskom moći. Došli smo ovde u trenutku kada buržoazija, koja postavlja profit ispred ljudi, lični interes ispred pravde i tlačenje ispred jednakosti, vodi naše vlade. Mi smo se okupili ovde u miru, jer je to naše pravo, da omogućimo da se ove činjenice čuju.”³⁰

Ovo nije, kao što ste možda pomislili, stari komunistički pamflet, zaostao sa nekog od skupova sa početka veka. Nekoliko reči u njemu zamenila sam starijim i opštijim izrazima, kako se ne bi odmah videlo o čemu je reč, a i da bih podvukla univerzalnost zahteva koji se u njemu iznose. „Korporativne sile” su zamenjene rečju „kapitalizam”, umesto „korporacije” stoji — „buržoazija”, a „ljudska rasa” i „demokratska vlast” su zamenjene rečima „čovečanstvo” i „vlast naroda”. Iako po angažovanom tonu, svesnosti o važnosti klasnih razlika i pozivu na univerzalnu solidarnost može čak podsetiti i na čuveni Komunistički manifest, reč je o nečemu sasvim drugom i sasvim savremenom. U pitanju je uvod Deklaracije protesta Okupiraj Vol strit, koji se od jeseni 2011. godine odvija na ulicama Njujorka i mnogih američkih gradova, u srcu liberalnog kapitalizma. Iako se to nigde glasno ne izgovara, u zahtevima koje učesnici protesta sve jasnije artikulišu, a među kojima su najjači oni o socijalnoj pravdi i jednakosti, mogu se prepoznati socijalističke ideje i ideali. Nekako u isto vreme kada postsocijalistička društva konstituišu konzumerizam kao svoju novu utopiju, u društvu koje je u XX veku najodgovornije za kreiranje i širenje konzumerizma kao ideologije i prakse javljaju se zahtevi za više jednakosti, više pravde i pravedniju raspodelu društvenih bogatstava. Ukratko, za regeneraciju principa društvenosti u ekonomiji. Da nisu u pitanju SAD, moglo bi se reći i — za više socijalizma. To u najmanju ruku deluje zbunjujuće.

³⁰ <http://www.nycga.net/resources/declaration/> (25. 4. 2012) (prevod I. E.).

Razmatrajući svojstva i dinamiku konzumerizma u posleratnoj socijalističkoj Jugoslaviji, Branislav Dimitrijević tvrdi da su kriza a zatim i urušavanje socijalizma u našoj zemlji krajem osamdesetih godina XX veka bili uzrokovani neusklađenošću između sfera proizvodnje i potrošnje. Kako on kaže, dok je potrošnja već tokom šezdesetih, a naročito kasnije, bila „kapitalistička”, proizvodnja je ostala „socijalistička”, odnosno politička elita nije do kraja bila spremna da se odrekne kontrole nad ekonomijom (Dimitrijević 2012: 301). Dimitrijević smatra da razvijena potrošačka društva uspostavljaju skladan odnos između sfera proizvodnje i potrošnje, kroz centralnu ulogu koju u ekonomiji ima tržište kao medijator ponude i potražnje. Ovakvo sagledavanje moglo bi nam poslužiti da objasnimo ne samo protivurečnosti unutar socijalizma koje su dovele do krize, a zatim i urušavanja ovog društvenog i ekonomskog modela, već i da na sličan način razmišljamo o aktuelnoj krizi kapitalizma.

Dok prostori potrošnje u poslednje dve decenije sve više postaju poprište vrednosnih konflikata i etičkih preokupacija, kroz koncepte i prakse „odgovorne”, „etičke”, „zelene” potrošnje, unutar oblasti proizvodnje stvaraju se hijerarhijske strukture i odnosi moći, čija se neravnopravnost i stepen eksploatacije na kojima su zasnovani mogu uporediti sa vremenom prvobitne akumulacije. Da parafraziram Dimitrijevića, u slučaju ekonomija koje slede neoliberalni model potrošnja postaje sve više „socijalistička”, prožeta vrednostima i etičkim normama, dok je proizvodnja „kapitalistička” na način koji je to živo predstavio Čarls Dikens u svojim romanima o počecima industrijalizacije u Engleskoj. To da je postojeća ekonomska, društvena i kulturna paradigma, koja je doživela globalnu egzaltaciju tokom protekle tri decenije, došla do kraja, i da mora doći do promene paradigme nije više „istina” bilo koje grupe društvenih alternativa, već je pitanje kojim su se u zimu 2012. godine bavili i najmoćniji ljudi Evrope na Evropskom ekonomskom forumu u Davosu. Sve se češće govori o tome da mora doći do promene filozofije življenja, koja će uključiti i drugačiji pogled na ekonomiju, društvo, politiku, kulturu, u kojoj će novac prestati da bude mera stvari i ljudi, i postati sredstvo koje će ljudi i društva umeti da stave „na mesto” koje mu pripada, i da ga iskoriste u proizvodnji društvenog blagostanja. Neki od najbogatijih ljudi sveta, a svakako među najbogatijim Amerikancima, Voren Bafet i Bil Gejts pokrenuli su veliku filantropsku inicijativu u kojoj podstiču imućne ljude da deo svojih bogatstava vrate zajednici, i to su potkrepili ličnim primerom. Možemo o ovome razmišljati kao o povratku moralnosti u ekonomiju i društveni život, o ponovnom jačanju principa društvene solidarnosti ili o pragmatičnom ponašanju čiji je cilj da se izbegne ili umani plaćanje poreza, ali činjenica je da su pitanja nejednake društvene raspodele dobara,

pravičnosti i dobrobiti društva ponovo na dnevnom redu rasprava u različitim javnostima.

Dok posmatramo ovakva kretanja iz društva koje je, uz nemale teškoće, otpore i žrtve napustilo socijalizam, a zatim velikom snagom potisnulo svako razmišljanje, kritičko evaluiranje i refleksiju o tom periodu, da bi s velikom otvorenošću i bez velikog razmišljanja prigrllilo „tranzicijski paket” liberalnog kapitalizma sa željom da u što kraćem roku postane „normalno društvo”, a onda se suočilo s poražavajućim rezultatima „uvodenja kapitalizma”, ne možemo a da se ne zapitamo:

1. Da li je ekonomski i društveni model iz koga je započeta postsocijalistička tranzicija bio toliko loš da je zahtevao potpuno brisanje i poništavanje, i aplikaciju korenito različitog modela, modela slobodnog samoregulišućeg tržišta, i to u njegovoj teorijskoj, idealtipskoj varijanti, kakva se ne primenjuje ni u jednoj od zemalja čiji ga ekonomisti i političari zagovaraju?

2. Da li je prijem tog modela mogao da bude malo obazriviji, da ostavi mesta za alternativne ekonomske modele, za različite oblike vlasništva, organizacije, udruživanja, s obzirom na istorijska iskustva i tradiciju kolektivne brige i napora, umesto što je kao jedini model i mehanizam transformacije uspostavio bezuslovnu privatizaciju kao „jedini lek” za bolesti nastale prevelikim angažmanom države?

3. Gde smo sada i razumemo li šta se dešava širom sveta, a najpre u srcu neoliberalnog kapitalizma, u SAD, gde je tokom devedesetih „trijumfalni kapitalizam” doživeo buran i dinamičan rast, sve do „pucanja balona” 2008. godine? A kada je reč o 2008. godini i o vremenu nakon toga, uključujući i sadašnje proteste, treba se zapitati da li se radi o samo još jednoj u nizu kriza kapitalizma, iz koje će on izaći restrukturiran, prilagođen novim okolnostima, razrešujući privremeno neke od strukturalnih protivurečnosti, spreman za novi ciklus ekonomskog rasta, ili je pak reč o tome da je u sadašnjoj fazi svog razvoja i rasta kapitalizam dostigao svoje unutrašnje granice, i da mora doći do suštinske promene paradigme, u kojoj će principi redistribucije i solidarnosti nadvladati principe individualne akumulacije i takmičarstva, ili se bar sa njima harmonizovati u korist ostvarenja blagostanja za većinu? Ukratko, hoće li, pod kojim uslovima, i na koji način, doći do povratka idejama na kojima je bio zasnovan socijalizam?

Da bi se stvorio kontekst za razmišljanje o ovim pitanjima, potrebno je, najpre, u kratkim crtama, izložiti osnovne elemente i principe socijalističke ekonomije, u njenom „tvrdom” obliku, u kome se u najvećoj meri kao tip razlikuje od kapitalističke ekonomije, kao i društvene vrednosti na kojima se temeljio politički i društveni program socijalizma. Važno je, takođe, naznačiti „šta je došlo posle”, odnosno koji su osnovni modeli „tran-

zicije” predloženi i sprovedeni u delo u zemljama Centralne i Istočne Evrope, i ukratko izneti neke od problema koji se javljaju u vezi s tim modelima, kao i šta su antropološka istraživanja zabeležila u vezi sa prijemom tih modela. Konačno, ne može se izbeći pitanje „neizvesne budućnosti” vladajućeg modela kapitalizma, zasnovanog na vladavini „slobodnog tržišta”, koji na svojoj periferiji i poluperiferiji još uvek ostaje nepropitan i kritički ne razmotren, dok se u centru i užem krugu (SAD i Zapadna Evropa) on preispituje, adaptira i sve radikalnije dovodi u pitanje.

ODREĐENJA SOCIJALIZMA

Pod socijalizmom se podrazumeva ekonomski sistem zasnovan na društvenom i državnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, oblik društvene i političke organizacije koja daje primat društvu i politici nad ekonomijom, i politička filozofija koja uokviruje ovakve ekonomske i društvene prakse. Mnoge od ideja na kojima je kasnije nastao „naučni socijalizam” Karla Marksa i Fridriha Engelsa, pre svih ideja o društvu jednakih i društvima u kojima bi bilo moguće ostvariti „prvobitno blagostanje”, pretpostavljeno stanje pre uvođenja privatnog vlasništva, zabeležene su od antike pa sve do doba prosvetiteljstva. U XVIII veku poznate su utopijske vizije besklasnih gradova i društava, o kojima su pisali francuski prosvetitelji Robert Owen, Šarl Furiје i Klod-Anri de Rovroj, poznatiji kao grof Sen Simon.

U svom modernom obliku, politička ideja socijalizma je oblikovana kroz kritiku kapitalističke ekonomije i karaktera ličnih i društvenih odnosa koje ona stvara, najpre u radovima Marksa i Engelsa. Do kraja XIX veka termini „socijalizam” i „komunizam” su uporedo korišćeni, mada su u kasnijim radovima Marks i Engels napravili razliku među njima, objašnjavajući da „socijalizam” predstavlja tek prvu, i prelaznu, fazu u razvoju društva ka „komunizmu”, koji je viđen kao potpuno besklasno društvo.

„REALNO POSTOJEĆI SOCIJALIZAM” U EVROPI

Pod socijalizmom ćemo u kontekstu ove knjige podrazumevati politički, ekonomski, društveni i kulturni poredak koji je nastao, razvijao se i demisionirao tokom XX veka. Državni i društveni uzor za različite modele socijalizma koji su postojali kako u Evropi, tako i u Africi i Aziji, bio je Sovjetski Savez, gde je početkom XX veka izvedena socijalistička revolucija, i uspostavljen novi društveni poredak, na temelju marksističko-lenjinističke filozofije. Iako su zemlje Centralne i Istočne Evrope i Balkana — Poljska, Čehoslovačka, Mađarska, Bugarska, Rumunija, Jugoslavija, Albanija i Nemačka — imale različita istorijska i ratna iskustva i političke sud-

bine uoči i tokom Drugog svetskog rata, one su nakon tog rata sve ušle u interesnu zonu SSSR-a kao jedne od pobjedničkih sila, i u svima je posle 1945. godine uspostavljen komunistički poredak.³¹ Na granicama ovih država uspostavljena je granica sa državama Zapadne Evrope, koja je otelovljavala podelu između dva politička, ekonomska i ideološka sveta — „kapitalizma” i „komunizma”. U godinama nakon završetka rata, ideološke tenzije i političko nadmetanje i rivalitet dvaju svetova su bili toliki da je za liniju razgraničenja skovan naziv „gvozdена zavesа”. Ovaj izraz prvi je upotrebio britanski premijer Winston Čerčil, u govoru održanom 1946. godine u SAD, da bi označio duboku podelu koja je nastala između zemalja Istočne i Zapadne Evrope:

„Od Štetina na Baltiku do Trsta na Jadranu, gvozdена zavesа se pružila preko kontinenta. Iza te linije leže sve prestonice starih država Centralne i Istočne Evrope. Varšava, Berlin, Prag, Beč, Budimpešta, Beograd, Bukurešt i Sofija, svi ovi slavni gradovi i stanovništvo tih država danas pripadaju onome što moram da nazovem sovjetska sfera, i svi su oni, na jedan ili na drugi način, izloženi ne samo sovjetskom uticaju, već i velikoj, i u mnogo slučajeva, sve izrazitijoj kontroli iz Moskve.”³²

Uticaji Zapadne Evrope i Amerike s jedne, i Sovjetskog Saveza s druge strane oblikovali su socijalne, političke i kulturne „svetove”, među kojima je vladala suprotstavljenost i napetost, atmosfera stalnog nadmetanja i, kako prikriivenih tako i otvorenih, pretnji i neprihvatanja, poznata kao „hladni rat”. „Hladni rat” je, sa promenljivim intenzitetom, trajao sve do demisije socijalizma. Njegovim nezvaničnim krajem smatra se susret predsednika SAD i SSSR-a, država koje su bile glavni protagonisti hladnoratovskog nadmetanja, Džordža Buša Starijeg i Mihaila Gorbačova na Malti 1989. godine. Buš je tom prilikom podržao perestrojku i ostale reforme u Istočnom bloku, koje su se od druge polovine osamdesetih godina odvijale u pravcu ekonomske i društvene liberalizacije.

³¹ Na samom početku mora se istaći posebnost jugoslovenskog konteksta, koji je bio određen najpre činjenicom da je Drugi svetski rat u Jugoslaviji predstavljao istovremeno antifašističku borbu i socijalnu revoluciju. Tako, za razliku od ostalih država Istočnog bloka, u Jugoslaviji komunistički poredak nije „instaliran”, već je rezultat autohtonog društvenog i političkog procesa. Drugi ključni trenutak koji će odrediti različit put Jugoslavije je sukob sa Informbiroom i političkim rukovodstvom SSSR-a 1948. godine, koji je imao za posledicu okretanje ka Zapadu, i bržu liberalizaciju društva, ekonomije i kulture nego što je to bio slučaj sa ostatkom Istočnog bloka.

³² <http://history1900s.about.com/od/churchillwinston/a/Iron-Curtain.htm> (26. 4. 2012) (prevod I. E.).

Govoreći o socijalizmu, neki istraživači smatraju da je reč o „političkoj sili ili skupu ideja” (Hann 1993: 2), drugi prihvataju uverenje da je socijalizam važan jer „vraća moralnu komponentu ekonomskom životu, odakle je moralnost istisnuta tokom rapidne ekspanzije evropskog industrijskog kapitalizma” (isto: 13), ili ga vide kao „poseban i sistemski način da se humanizuju ekonomije kapitalizma, koje su pretpostavljeno autonomne u odnosu na društvo i društvene i kulturne vrednosti, te se na taj način doprinosi stvaranju dobrih društava u modernom svetu” (isto: 20). Valja reći da, uprkos humanim ciljevima koje postavlja i vrednostima na kojima je zasnovan, realno postojeći socijalizam ni u jednoj od svojih istorijskih inkarnacija nije do kraja uspeo da odgovori zahtevima svojih utopija.³³

Kada antropolozi razmišljaju o socijalizmu, govore o njemu ili ga istražuju, oni zauzimaju tipičnu disciplinarnu relativističku i pluralističku poziciju, što znači da su zainteresovani da osvetle *mnoštvo socijalizama* koji postoje u savremenom svetu i da istražuju socijalističke ideje i načine organizacije u raznolikim okruženjima, na mnogim prostorima i u različitim vremenima (Hann 1993: 2). Antropolozi imaju u vidu drugačije aspekte postojanja socijalizma u odnosu na uobičajene pristupe politikologa ili ekonomista, koji se usredsređuju na ideološku ili institucionalnu organizaciju poretka. Kris Han, koji je istraživao u vreme socijalizma u Bugarskoj i Mađarskoj, u predgovoru zbornika radova *Socialism, ideals, ideologies and local practices* (1993) navodi da je uobičajena perspektiva antropologa, dokumentovana i u tom zborniku, da se bave „ne toliko socijalizmom ili komunizmom kao apstraktnim idealima, već njihovim konkretnim realizacijama u ‘stvarno postojećim’ društvima” (Hann 1993: 2). Ovaj „svakodnevni socijalizam”, kao proizvod susreta, dijaloga, prožimanja, neusaglašenosti i konflikata između sovjetskog ideološkog i političkog predloška i presocijalističkih lokalnih istorija, jeste predmet antropološke pažnje i mikroetnografija. S jedne strane, ključni antropološki metod, dugotrajni boravak u zajednici, istraživanje *sa ljudima* i *među ljudima*, poznat kao

³³ Mada se o socijalizmu najčešće govori u kontekstu „realno postojećeg socijalizma”, u državama Istočnog bloka posle Drugog svetskog rata, i nekih vanevropskih država kao što su Kina, Kuba i čitav niz država u Aziji i Africi koje su uspostavile socijalistički poredak nakon dobijanja nezavisnosti u drugoj polovini XX veka, treba imati u vidu da je socijalizam kao idejni i politički projekat nastao na evropskom Zapadu, i da su socijalističke ideje prisutne i u industrijskim, kapitalističkim društvima. Džon Dan, govoreći o perspektivama socijalizma u industrijskim društvima, ističe da su najvažnije komponente socijalističke politike u tom kontekstu „kulturna kritika postojećeg stanja, vizija o tome kakve bi stvari trebalo da budu i politički program koji obećava da će omogućiti prelaz od društvene kritike ka realizaciji vizije. Ovo zahteva kontrolu države, i praktična politika u socijalizmu se neizbežno temelji na intervenciji države u ekonomiji” (Dunn 1984, nav. prema: Hann 1993: 120—121).

posmatranje s učestvovanjem ili terenski rad, omogućava da se istraže i dokumentuju lokalno specifične kulturne forme i prakse nastale modifikovanjem ključnih institucija u socijalizmu, kao što su društveno vlasništvo, planska privreda, jednopartijski sistem, odnos javne i privatne sfere, građansko organizovanje. S druge strane, izučavanje „odozdo” i „izbliza” pruža priliku da se sagleda „kako sistem zaista funkcioniše”, naspram ideološkog, normativnog, proklamativnog nivoa (isto: 9).

Pored toga, smatra Han, naglasak stavljen na proučavanje svakodnevnog života i na razumevanje iskustava „običnih ljudi”, nužno doprinosi istančanjem shvatanju perspektive aktera, i omogućava antropoloziima da prenesu ne samo šta to znači živeti u socijalizmu, već i kakve doživljaje i osećanja to nosi sa sobom (isto: 9). Tokom četiri decenije trajanja u Evropi i na Balkanu, socijalizam je postao deo „življenog iskustva” više generacija, i u značajnoj meri je oblikovao njihov pogled na svet, životne mogućnosti i izbore, i determinisao njihovo ponašanje.³⁴ Iako je gotovo u svim istočnoevropskim društvima odbačen na prvim višepartijskim demokratskim izborima nakon pada Berlinskog zida, ipak ne bi trebalo pasti u zamku površnog zaključka da je socijalizam u svim vidovima i tokom celog trajanja bio nelegitiman poredak, samo jedan oblik „represivne aberacije” u kome su svi stanovnici živeli u stanju stalne napetosti i otpora prema državi, jer, kako kaže Han, antropologija ipak može da ponudi složenije i sofisticiranije uvide od ovog i njemu sličnih (isto: 11). On navodi rezultate mnogih antropoloških istraživanja koji dokumentuju različite stepene podrške građana za politike ili društvene mere socijalističkih režima, koji postoje uporedo (često je reč o istim akterima ili društvenim slojevima) sa nezadovoljstvom, otporom i kritikama. Kako navodi, „mnogi Istočnoevropljani su odbacili svoje režime sa istom odlučnošću koju su se usuđivali da pokažu pre 1989. godine. Bilo je takođe mnogo ljudi koji su davali zdušnu podršku socijalističkoj eliti na vlasti. Ali, u najvećem broju zemalja, najveći broj ljudi je jednostavno uzimao sistem zdravo za gotovo, prilagodio mu se i nastavio sa svojim životom a da nisu postali članovi Partije ili neke disidentske grupe. Drugim rečima, snalazili su se, baš kao što to čine ljudi u drugim tipovima društva” (isto: 11–12).

³⁴ Antropolozi sagledavaju socijalizam i kao simbolički univerzum – sistem predstava, znanja, značenja, i na njima zasnovanih praksi. Ovakvom shvatanju socijalizma najpribližnija je burdijeovska koncepcija habitusa, kao skup, matrica opažanja, procene, vrednovanja, predviđanja, odnosno ono što bismo u širokom, antropološkom smislu, nazvali kulturom (ono što mislimo, osećamo i činimo).

SOCIJALIZAM KAO „PROIZVOĐAČKA PARADIGMA”

Budući da je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u Marksovoj ekonomskoj teoriji bilo viđeno kao ključno mesto stvaranja i reprodukcije neravnopravnih odnosa, odnosa eksploatacije, to je bilo logično da svojinski odnosi i sfera proizvodnje u socijalističkim društvima budu predmet temeljnih promena, u cilju stvaranja pravednijih odnosa u čitavom društvu. Ovo je pretpostavljalo ukidanje privatne svojine i njeno pretvaranje u državnu i društvenu, te sveobuhvatnu kontrolu države u planiranju i rukovođenju ekonomijom, kako bi se ostvarila socijalistička društvena utopija. Otuda je i u prvoj zemlji socijalizma, i u onima koje su je sledile, naglasak stavljan na proizvodnju, i u njenim materijalnim i u njenim simboličkim aspektima. Važnost sfere proizvodnje i odnosa koji se stvaraju unutar nje bila je tolika da mnogi istraživači socijalizma govore o njemu kao o „suštinski proizvođačkom društvu”.

Ideju o socijalizmu kao proizvođačkoj paradigmi detaljnije razrađuju Zigmunt Bauman i Ketrin Verderi. Bauman o socijalizmu govori u kontekstu „društava naših predaka”, prevashodno poredeći ga sa savremenim kapitalističkim društvima, koja određuje kao „u suštini potrošačka”, kao društva koja svoje članove obavezuju i angažuju u prvom redu kroz njihove uloge potrošača (Bauman 2003: 253). Odrediti današnje društvo kao „potrošačko” ne znači osporiti da je potrošnja postojala u ranijim periodima ili u drugim društvima. Gotovo da ne postoji društvo u kome se u potpunosti preklapaju kategorije proizvođača i potrošača dobara. Drugim rečima, ni u jednom društvu pojedinac ili društvena grupa ne upotrebljavaju samo one stvari ili usluge koje su sami sposobni da proizvedu. Razmena, redistribucija i potrošnja dobara u skoro svim poznatim društvima imaju važnu ulogu u uspostavljanju socijalnih veza i odnosa, odnosno u izgradnji društva.

Kada, međutim, odrednicu „potrošačko društvo” koristimo da bismo opisali iskustvo života u savremenim, najčešće zapadnoevropskim i severnoameričkim društvima, onda imamo na umu da potrošnja u ovim društvima ima poseban kvalitet i da na nov način određuje njihovo funkcionisanje. Neki autori, poput antropologa Zigmunta Baumana, antropologa Danijela Milera i sociologa Kolina Kembela, smatraju da je korisno napraviti razliku između *potrošnje*, koja je svakodnevna kulturno konstitutivna praksa u svim poznatim društvima, i *konzumerizma*, koji označava stadijum razvoja društva u kome potrošnja postaje istaknuti organizacioni princip ekonomije i društva, takoreći „osnovni smisao egzistencije”:

„Tokom ljudske istorije, potrošačke aktivnosti ili aktivnosti povezane sa njima (proizvodnja, skladištenje, distribucija i odlaganje predmeta

potrošnje) stalno su obezbeđivale prilog 'sirovih materijala' od koga su oblikovane raznovrsne forme života i međuljudskih odnosa — uz pomoć kulturne inventivnosti vođene imaginacijom (...) Smatram (a ovo ću razviti u daljem toku izlaganja) da je jedan posebno važan vremenski period, za koji se koristi ime 'potrošačka revolucija' došao znatno (milenijum) kasnije, i da se u tom periodu desila promena od potrošnje ka 'konzumerizmu', kada je potrošnja, kao što to tvrdi Kolin Kambel, postala 'posebno važna, ako ne i od centralne važnosti u životima većine ljudi, 'sama svrha življenja'; i kad je naša sposobnost da 'želimo', 'žudimo' i 'čeznemo' za nečim, a naročito mogućnost da takve emocije iznova doživljavamo, zapravo podržala ekonomiju zasnovanu za zajedništvu" (Bauman 2007: 26).

Širi kontekst za razumevanje potrošnje otuda je uobičajeno kapitalizam, iako su savremena istorijska, sociološka i antropološka istraživanja ubedljivo pokazala postojanje kultura potrošnje i potrošačkih praksi i u neindustrijalizovanim i nekapitalističkim društvima, u Evropi i izvan nje. Ono što, ipak, čini razliku u odnosu na potrošnju razvijenog Zapada, a naročito u odnosu na hiperpotrošnju s kraja XX veka, jeste činjenica da nigde kao u Americi i u delovima Zapadne Evrope potrošnja nije probila normativne okvire sopstvenog rasta i postala vrednovana kao cilj i društvena vrednost po sebi. Kako ističe Bauman, ranije je društvo obavezivalo svoje članove preko dve osnovne društvene uloge: proizvođača i vojnika. Danas, u svom poznatom modernom stadijumu, savremeno društvo nema potrebu za masovnom radnom snagom niti za vojskom vojnih obveznika. Umesto toga, traži se uključivanje članova sa njihovim potrošačkim sposobnostima, tvrdi Bauman (2003: 253—254), koji na drugom mestu i pojašnjava ovu svoju tezu: „Konzumerizam nastupa kada potrošnja preuzima vodeću ulogu u društvu, koju je imao rad u društvu proizvođača" (Bauman 2007: 28).

Posmatrano na ovaj način, o nekadašnjim socijalističkim društvima možemo govoriti kao o „suštinski proizvođačkim" društvima, budući da je uloga proizvođača bila društveno važna, i da su svet rada i radnička klasa predstavljali legitimacijske principe socijalizma. Tip vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, način proizvodnje i proizvodni odnosi su u socijalizmu glavni okvir za određenje ličnih i kolektivnih identiteta i ideološki legitimišu poredak, a figura radnika je jedna od centralnih u simboličkom imaginarijumu socijalizma. Topos posvećenog, teškog fizičkog rada u kome telo radnika sagoreva za napredak države naročito je istaknut u likovima rudara, sa kojima je povezana i institucija udarništva, o čemu piše Andrea Matošević na primeru jugoslovenskog „stahanovca" Alije Sirotanovića (Matošević 2011). Samopregor, radinost, stvaralaštvo deo su

(samo)reprezentacija socijalizma, naročito do sredine šezdesetih godina, kada je u svim socijalističkim državama ekonomija počela da se liberalizuje u pravcu veće autonomije tržišta u odnosu na državu. Objašnjavajući ustrojstvo socijalističke ekonomije i društva u prvom periodu, u vremenu dominacije ekonomije plana, Ketrin Verderi koristi proizvodnju kao centralnu metaforu za funkcionisanje socijalizma. U tekstu *Theorizing Socialism: A Prologue to Transition* (1991), ona nastoji da ocrta idealtipski model „realnog socijalizma”, koji, kao i svi idealtipski modeli, ne odslikava savršeno nijedno pojedinačno socijalističko društvo, i „u nedovoljnoj meri uključuje mnoge forme improvizacije i spontanosti koje su nastajale kada su ljudi nastojali da izvrđaju direktivnost centralnog planiranja” (Verdery 1991: 420).³⁵ Ona socijalizam vidi kao „bespoštedno ‘produkcioniističku’ orijentaciju”, s obzirom na to koliki je stepen političke i društvene pažnje posvećen procesu proizvodnje, koja je shvaćena u najširem smislu kao materijalna, socijalna i simbolička proizvodnja. Odnosno, u interpretaciji Ketrin Verderi, kao proizvodnja robe, kontrole i značenja. U daljem tekstu detaljnije ću predstaviti aspekte proizvodnje u socijalizmu, koje je izdvojila Verderi.

PROIZVODNJA ROBE

Socijalistička država nastoji da kontroliše proizvodnju i da njome rukovodi u različitim oblastima društva i kulture. U sferi ekonomije, država interveniše i nadzire proces proizvodnje robnih predmeta u nekoliko aspekata. Najpre se uspostavlja društvena kontrola nad svojinom, tako što se privatna svojina ukida i uspostavljaju se prvo državna, a zatim društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i ostalim značajnim resursima, kao što je poljoprivredno zemljište i sredstva za proizvodnju kod seljaka. Uticaj države dalje se uspostavlja kroz stvaranje modela kontrolisane, planске proizvodnje, takozvane „privrede plana”, kojom je tačno određivano ko će, koliko i čega proizvesti i kome će to biti namenjeno. U ovom obliku proizvodnje, koji je obeležio ranije periode socijalističke ekonomije, do sredine 60-ih, država je glavni planer u ekonomiji, glavni snabdevač i onaj koji plasira proizvode. Kako ističe Verderi, pošto država nije bila zainteresovana da čuje „glas” potrošača, niti njihove potrebe koje bi u tržišnom modelu bile izražene kroz potražnju, već je proizvodnja planirana u skladu sa ideološkim ciljevima partijskog centra, ona najčešće nije bila u stanju da odgovori zahtevima sopstvenih planova, niti da uspostavi stabilne cikluse

³⁵ Verderi ističe da model koji ona predstavlja najbolje opisuje visokocentralizovanu socijalističku ekonomiju, na primer u SSSR-u u vreme Staljina (1922—1953) i Brežnjeva (1964—1982), i Čaušeskuovu Rumuniju tokom najvećeg dela njene socijalističke istorije, dok je najmanje primenjiv na Jugoslaviju posle 1948. i Mađarsku posle 1968. godine (Verdery 1991: 420).

snabdevanja sirovinama. Ovakva situacija je proizvodila neregularnu temporalnost socijalističke ekonomije, što je imalo za posledicu česte nestašice, koje se smatraju jednim od ključnih obeležja planske socijalističke ekonomije. Socijalistička „ekonomija nestašice” na konceptualnom nivou je suprotstavljena „ekonomiji blagostanja”, ekonomiji obilja, u zemljama sa kapitalističkom ekonomijom (Kornai 1980, nav. prema Verdery 1991: 423).

Jednom proizvedena, roba ulazi u ciklus potrošnje, koja je u ranim fazama socijalističke ekonomije funkcionisala kao redistribucija, koordinirana takođe iz vrha države i partije. U procesu državno-birokratske raspodele proizvedenih dobara i usluga, viši slojevi partijske birokratije manipulišu centralno prikupljenim resursima, povećavajući svoju moć kroz moć kontrole redistribucije. Gomilajući određena dobra u centru, odlažući njihovu dalju distribuciju, državno-birokratski slojevi i delovi partijske elite dovode sebe u povlašćeni položaj u pristupu dobrima i uslugama. Politička moć partijske elite i birokratije se zasniva na maksimizaciji redistributivne moći. Resursi koji se prikupljaju za dalju raspodelu se zadržavaju unutar birokratskog aparata, koji dobija privilegovanu poziciju u potrošnji. Time se stvara neredovnost i neregularnost u snabdevanju građana, to jest u njihovoj potrošnji, čime se povećava moć onih koji su u poziciji da redistribuiraju (isto: 422—425).

PROIZVODNJA KONTROLE

Proizvodnja kontrole nad aktivnostima građana predstavljala je, po mišljenju Ketrin Verderi, jednu od centralnih aktivnosti socijalističke države. Kontrola je bila sprovedena kroz ograničenje autonomnog civilnog organizovanja i, umesto toga, obuhvatanje stanovnika nizom masovnih organizacija koje su pokrivale najveći deo životnog iskustva osobe, i veliki broj individualnih interesovanja. Na primer, nečiji život bi se mogao pratiti kao niz prijema u masovne organizacije, koji se nižu jedan za drugim: od pionirske, preko omladinske organizacije, do partijskog članstva. U socijalističkoj Jugoslaviji, sve odrasle osobe bile su obavezno članovi Narodnog fronta, najmasovnije posleratne organizacije (kasnije transformisane u SSRNJ — Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije), dok su žene bile i članice AFŽ-a — Antifašističkog fronta žena (dok ova organizacija nije ugašena 1953. godine kao samostalna ženska organizacija a namesto nje osnovana Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije). Postojale su i druge državno vođene organizacije, u koje su se ljudi uključivali u skladu sa ličnim interesovanjima i veštinama, poput klubova nauke i tehnike, radio-amatera, sportskih i kulturnih udruženja. Država je na taj način jačala svoju paternalističku poziciju, kroz koju je nudila sigurnost i

izvesnost građanima, ali je istovremeno nadzirala njihov društveni i civilni angažman.³⁶

Nadzor nad stanovništvom je bio, tvrdi Verderi, jedan od glavnih i složenih „proizvodnih” sistema, „sistem koji je proizvodio papire sa stvarnim ili lažnim istorijama ljudi kojima je Partija vladala” (Verderi 2005: 49). Verderi navodi, oslanjajući se na svedočanstvo jednog rumunskog političkog zatvorenika, da je „industrija dosijea” bila jedna od najuspešnijih industrija u socijalizmu. Njen konačan proizvod bio je dosije, a ishod kontrolisani građani — podanici:

„Prva velika socijalistička industrija bila je industrija dosijea...Ta nova industrija ima vojsku radnika: doušnike. Ona koristi najmoderniju elektronsku opremu (mikrofoni, magnetofoni, itd.), kao i vojsku daktilografa s njihovim pisaćim mašinama. Bez svega toga socijalizam ne bi mogao preživeti...U socijalističkom bloku ljudi i stvari postoje samo kroz svoje dosijee. Cela naša egzistencija je u rukama onoga ko poseduje dosijea, a uobličava je onaj koji ih sastavlja. Stvarni ljudi su samo odraz svojih dosijea” (isto: 49).

Svaka socijalistička zemlja imala je svoju verziju tajne policije, zadužene za pravljenje dosijea, a rumunska Securitatea i istočnonemački Štazi smatrani su za one koji su imali najveći stepen infiltracije u živote stanovništva, i ostvarivali najveći stepen nadzora.³⁷ Verderi ističe da je svest o nadzoru i „industriji dosijea” doprinosila osećanju nepoverenja i straha u društvu, pošto se nikada sa sigurnošću nije moglo znati kome se može verovati, jer su doušnici regrutovani i iz krugova najbliže porodice i prijatelja. Uverenje da je nadzor sveprisutan postojalo je i u jugoslovenskom društvu, gde je važila krilatica „OZNA”³⁸ sve dozna”, ali je to ipak bilo neuporedivo sa ostalim socijalističkim društvima, bar u kasnijim periodima.

³⁶ Više o političkoj socijalizaciji i participaciji tokom pedesetih godina u jugoslovenskom socijalizmu, u: Erdei 2004: 154—179. O načinu na koji je Komunistička partija organizovala politički i kulturni život u Jugoslaviji tokom kasnih četrdesetih i ranih pedesetih opširnije u: Dimić 1988.

³⁷ Verderi, koja je istraživala u Rumuniji, navodi podatak da je u toj zemlji tokom osamdesetih odnos zaposlenih u tajnoj policiji i populacije bio 1 : 15, a da je plata oficira tajne policije mogla iznositi i do 16.000 leja (nekadašnja rumunska valuta) mesečno. Da bismo stekli utisak o vrednosti ove sume, kao i značaju koji se pridavao društvenoj kontroli građana, treba reći da je u to vreme kvalifikovani radnik zarađivao oko 3500 leja, a redovni profesor na Univerzitetu oko 5000 (Verderi 1991: 428).

³⁸ Odeljenje za zaštitu naroda, vojno-obaveštajna služba, formirana 1944. godine.

PROIZVODNJA ZNANJA I ZNAČENJA

Država je imala značajnog uticaja i na proizvodnju znanja i značenja, i to tako što je kreirala, podsticala i pomagala umetničke, kulturne i naučne poduhvate sa ciljem akumuliranja novog znanja, koje je zatim služilo kao osnova za dalju kulturnu produkciju. Kao primer, Ketrin Verderi navodi enciklopedije, rečnike, objavljene dokumente, naučne radove i druga dela sintetičkog karaktera, koja onda predstavljaju „gradivni materijal” novih narativa o istoriji i njenih novih interpretacija. „Važnost ovih kulturnih ekvivalenata teške industrije zahteva da ih proizvedu ‘pouzdanе’ institucije pod nadzorom partije; kulturna birokratija u svim socijalističkim zemljama je vodila računa o tome da održi kontrolu nad njima” (Verderi 1991: 430). Kontrola jezika, onoga što se smelo i što se nije smelo reći (sve do spiska reči koje se nisu smele javno upotrebljavati), odnosno kontrola nad proizvodnjom diskursa, predstavlja poseban mehanizam nadzora opredmećen u instituciji cenzure i cenzora. Verderi se poziva na iskustvo svojih ispitanika intelektualaca, koji svedoče o tome kako je borba između države i intelektualaca u vezi sa dozvoljenim i nedozvoljenim rečima, zapravo predstavljala otpor, kako je rečeno, „centralizaciji značenja” (isto: 431).³⁹

Novo društvo tražilo je nove institucije, nove vrednosti, nove načine razmišljanja i ophođenja. Zato je uporedo sa cenzorskim aktivnostima, država radila na stvaranju poželjnih diskursa i sistema predstava, poput onih o „socijalističkom čoveku” ili „srećnom (socijalističkom) detinjstvu”. Izgradnja socijalističkog čoveka postala je osnovno merilo uspeha jugoslovenskog socijalizma, a taj poduhvat bio je povezan sa sistemom obrazovanja, Pionirskom organizacijom i razgranatim umetničkim stvaralaštvom. Godine 1949. na Trećem plenumu CK KPJ doneta je Rezolucija posvećena zadacima u školstvu, u čije je formulisanje bio uključen Milovan Đilas, istaknuti partijski ideolog. U ovom dokumentu naglašena je neophodnost reforme obrazovnog sistema kako bi on na primereniji i efikasniji način doprineo vaspitanju „novog, slobodnog i odvažnog socijalističkog čoveka, čija su shvatanja široka i raznovrsna, kome su tuđi birokratizam i ukalu-

³⁹ Verderi takođe objašnjava kako je rumunska država nastojala da spreči upotrebu onih reči i fraza koje je smatrala posebno problematičnim u određenom trenutku. Tako su, na primer, tokom sedamdesetih, kao „politične”, pa tako i nepoželjne, bile označene reči kojima se otkriva stanje izvesne nelagode i neprijatnosti: reči poput „tuga”, „obeshrabrenost”, „očaj”, „nemogućnost”, „bezvoljnost”, jer su mogle da kompromituju napore partije i države da ostvari obećanu svetlu budućnost. Tokom osamdesetih, kada je Čaušesku uveo neviđene mere štednje sa namerom da otplati sve dugove inostranstvu, nepoželjne reči su postale one koje su mogle podsetiti na neprijatnosti života u oskudici: „kafa”, „meso”, „svetlo” i „tama”, „doušnik”, „diktator” i „tiranin” (Verderi 1991: 431).

pljenost misli”.⁴⁰ Socijalistički čovek, takođe po viđenju Đilasa, čovek je „koji voli svoju zemlju i poštuje druge narode... čovek bogatog unutaršnjeg života, fizički i moralno zdrav, krepak i čio” (Đilas 1949: 13). Duh socijalističkog čoveka i predstave o njemu su stvarane u domaćoj umetnosti i popularnoj kulturi, ali ga tokom pedesetih i šezdesetih postepeno potiskuju drugačiji modeli ličnosti: aktivnih, preduzetnički orijentisanih, zainteresovanih za ostvarenje dobiti, sklonih modi i lagodnom životu, kao što pokazuje Miroslava Malešević u analizi filmskih junaka u jugoslovenskim filmovima iz tog perioda.⁴¹ Ona prati kako je u ovim filmovima reprezentovana promena u jugoslovenskom društvu ka valorizovanju potrošnje, i kako su se manifestovale ideološke dileme „vezane za prva iskustva napuštanja ‘čistog’ socijalizma i postepeno prihvatanje konzumerizma, te susret s ukusom njegovih vrednosti i stila života, koje je ovakva promena izazivala” (Malešević 2012: 1).

Još jedan primer proizvodnje značenja jesu predstave o „srećnom detinjstvu”, koje su tokom ranih pedesetih bile blisko povezane sa reformom Pionirske organizacije i sa njenom transformacijom u „istinski dečju organizaciju”, u kojoj će biti formiran budući socijalistički čovek. Snažan diskurs o srećnom detinjstvu u socijalizmu, koji su činili tekstovi, slike, vizuelne predstave, pedagoški sistem i čitav niz sa njima povezanih praksi, služio je za dvostruko distanciranje u odnosu na bitne Druge. Neposredno posle rata i tokom sukoba sa Informbiroom 1948. godine, diskurs o „srećnom detinjstvu” je poslužio kao sredstvo simboličkog distanciranja od ideoloških i političkih suparnika. S jedne strane, povučena je granica u odnosu na predratno buržoasko društvo i kulturu, koji su deci „ukrali detinjstvo”, a s druge strane je granica uspostavljena prema birokratizovanom i etatiističkom modelu socijalizma u SSSR-u, koji je i dalje negovao direktivni i militarizovani stil u socijalizaciji dece (up. Erdei 2004).

KRITIKE I OSPORAVANJA PLANSKOG MODELA EKONOMIJE I NJегоVIH UČINAKA

Državno kontrolisani, strogo planski model proizvodnje i ekonomije uopšte dominirao je u prvim posleratnim godinama u Jugoslaviji, i nešto duže u ostalim zemljama Istočnog bloka. Način na koji je funkcionisala ekonomija plana, rukovođenjem iz državnog i partijskog centra, izazivao

⁴⁰ Rezolucija... u: *Savremena škola*, br. 8—10, Beograd, 1949, 1.

⁴¹ *Nema malih bogova* (1961), Avala film Beograd, režija: Radivoje Lola Đukić; *Zajednički stan* (1960), Avala film, režija: Dragutin Dobričanin; *Ljubav i moda* (1960), Avala film Beograd, režija: Ljubomir Radičević; *Na mesto, građanine pokorni* (1964), Bosna film, režija: Radivoje L. Đukić.

Modernistička estetika enterijera dominirala je u posleratnoj Jugoslaviji.

je nezadovoljstvo stanovnika, koji su patili zbog stalnih nestašica i lošeg kvaliteta ponuđene robe. S druge strane, mehanizam „birokratske alokacije”, i moć koju su dobili slojevi državnih i partijskih činovnika na osnovu redistribucije proizvoda i usluga, dovodili su do ekonomskog i društvenog raslojavanja, koje je bilo u potpunoj suprotnosti sa proklamovanom dogmom o „društvu jednakih” i u neskladu sa vrednostima društvene pravde i jednakosti što su društvene i partijske elite javno zagovarale. Već sredinom pedesetih godina Milovan Đilas upozorava na postojanje „nove klase” koja, u proklamovano besklasnom društvu, za sebe stvara materijalne i simboličke privilegije. Ta se klasa regrutuje iz redova nekadašnjih revolucionara, i svoju „moć, privilegije, ideologiju i navike”, kaže Đilas, „crpe iz jednog posebnog, naročitog oblika svojine — iz kolektivne svojine, tj. iz svojine kojom ona upravlja i koju raspodeljuje ‘u ime’ nacije, ‘u ime’ društva” (Đilas 1990: 48). „Nova klasa” je u privilegovanom položaju da tom imovinom raspolaže tako što dobija „isključivo pravo, kao monopol partijske, političke birokratije da raspodeljuje nacionalni dohodak, određuje plate, usmerava privredni razvoj i raspolaže nacionalizovanom i drugom imovinom”, a pred očima običnih ljudi ona se često vidi kao „bogatiji, a delom i besposličarski život komunističkih funkcionera” (isto: 48).

U drugom tekstu, *Anatomija jednog morala* (1959), Đilas daje bliže odrednice nove klase u vezi sa njenim potrošačkim navikama i stilom života.

Kritikujući malograđanske manire nove socijalističke partijske elite, Đilas opisuje kako se ovaj „partizanski mirnodopski *jet set*” (izraz koji koristi Mira Bogdanović (2011: 4) analizirajući Đilasov politički i ideološki put) ponašao kao „klika” koja brižljivo čuva svoje granice od nepoželjnih osoba. U konkretnom slučaju bila je u pitanju mlada žena visokog partijskog funkcionera, čija je profesija (operska pevačica, glumica) okarakterisana kao „neprihvatljiva razlika” za elitu sa revolucionarnim, partizanskim pedigreeom, koja je ubrzano usvajala „kulturu”. Muškarci su, navodi Đilas, „bili, ili su se pretvarali da su ravnodušni prema pridošlici, u svojoj izdvojenoj klasi koja se, kada se nije baškarila u veličanstvenim kancelarijama, selila sa mesta na mesto, živela u svojim izabranim i zatvorenim letovalištim, okupljala se u sopstvenim ekskluzivnim klubovima, spavala u svojim kućama, sedela u počasnim ložama u pozorištu ili na stadionu” (Đilas 1959: 150). Žene su bile mnogo surovije i neposrednije u određivanju i čuvanju granica ove nove klase, kroz odlučivanje o tome da li je ili ne neko „jedan od nas” (isto: 151). Potrošačka dobra koja su bila dostupna samo eliti, kao i znanja i veštine koje su se povezivale sa „buržoaskim kulturnim modelom” (učenje stranih jezika, časovi klavira, praćenje mode) služili su kao sredstvo distinkcije nove klase (up. Dimitrijević 2012: 105—113; Bogdanović nav. delo: 4; Malešević 2012: 6).

Bez obzira što Đilasova kritička misao, kako navodi Mira Bogdanović (2011), za razliku od prijema na Zapadu, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, nije imala značajniju recepciju niti sledbenike u Jugoslaviji u hladnoratovsko vreme, ona sigurno nije prijala jugoslovenskim vlastima. Pritisak je, takođe, dolazio i „odozdo”, jer je stanovništvo bilo željno da oseti neka sasvim mala životna poboljšanja i zadovoljstva, koja su se u ranom posleratnom vremenu našla u senci velikih ideja i ideala. Niz istorijskih situacija u kojima se Jugoslavija našla počev od 1948. godine do početka šezdesetih, doveo je do toga da se zemlja postepeno okreće ka Zapadu, sa kojim uspostavlja ekonomske i kulturne veze. „U jednom ironičnom obrtu okolnosti”, piše Miroslava Malešević, „posledice koje je proizveo sukob sa Staljinom (ekonomska blokada, pretnja vojnom invazijom), prinudile su Tita i njegove saradnike da se obrate za pomoć svojim ideološkim protivnicima — kapitalističkom Zapadu. Nakon katastrofalne suše koja je pogodila zemlju 1950. godine stigla je prva značajnija podrška u vidu američke donacije u žitu, čime otpočinje period sve većeg oslanjanja Jugoslavije na ekonomsku pomoć zapadnih zemalja. Uz ovaj politički zaokret moralo je da dođe i do ublažavanja antizapadne retorike i odbojnosti prema ‘dekadentnom’ kapitalističkom svetu, njegovim proizvodima, vrednostima i načinu života.” (Malešević 2012: 3).

Od sredine šezdesetih godina, započinje takozvana „politika standarda”, kojom se vrši zaokret ka zadovoljavanju potrošača i podizanju opšteg

kvaliteta života. Napravljen je ekonomski zaokret od naglaska na razvoj teške industrije, koji je dominirao u prvoj dekadi socijalizma, ka podsticanju lake industrije, namenjene, između ostalog, i zadovoljavanju narastajućih potrošačkih potreba. Formiranje socijalističke srednje klase, utemeljene na poboljšanom ekonomskom položaju, i procesi njene društvene legitimacije podsticali su estetizaciju svakodnevnog života, koja je dala zamah potrošnji i doprinela stvaranju potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji (up. Velić 2008: 19–20; Dimitrijević 2012). Životni standard je rastao i vrhunac doživeo tokom 70-ih godina, koje se pamte kao „zlatno doba” jugoslovenskog socijalizma (putovanja u inostranstvo, letovanja, vikendice, automobili, puna zaposlenost, društveni stanovi, stambeni krediti). Osamdesete godine, nakon Titove smrti, period su nove krize socijalizma, koji je stalno prolazio kroz periode „kriza” i „stabilizacija”. Ovoga puta, unutrašnja ekonomska kriza se podudarila sa neoliberalnim zaokretom u zemljama evropskog Zapada i SAD, koje nisu bile spremne da produže rok za otplatu kredita i da reprogramiraju dugove. Ekonomska kriza dala je zamaha društvenim zahtevima za promenama sistema, i u Jugoslaviji, kao i u celom Istočnom bloku, dolazi do urušavanja socijalizma.

ŠTA JE DOŠLO POSLE?

Nakon pada socijalizma, bivšim socijalističkim državama ponuđene su dve mogućnosti prolaska kroz „tranziciju”⁴², koja je viđena kao proces „kojim se povezuje prošlost sa budućnošću” (Burawoy, Verdery 1999: 1). Sažimajući kretanja u postsocijalističkim društvima nekoliko godina nakon pada Berlinskog zida, Majkl Buravoj i Ketrin Verderi su u knjizi *Uncertain Transitions* (1999) predstavili dva glavna modela kroz koji je do tada konceptualizovana (i vođena) tranzicija, i predložili antropološki „treći put” u istraživanju i teoretizaciji „onoga što dolazi posle socijalizma”. Prvi od analiziranih modela su zastupali pretežno ekonomisti, a drugi uglavnom istoričari, sociolozi, politikolozi. Među ekonomistima je bilo više onih koji su komunizam sagledavali isključivo kao totalitarnu formaciju, i smatrali su da ju je potrebno u potpunosti demontirati i instalirati novi poredak od početka. Među istoričarima i sociolozima je bilo više onih koji su kroz ovaj totalitarni štit, iza partijske države, sagledavali postojanje i snagu društvenih struktura, jedan relativno autonomni sistem, na kome bi se mogao graditi postsocijalistički poredak. Tamo gde su ekonomisti videli potrebu

⁴² Oko analize koncepta „tranzicije” koji je shvaćen teleološki, kao progresivno i jednodimenzionalno kretanje ka liberalnom građanskom društvu, nastala je obimna i razgranata literatura, prvenstveno u oblasti političkih nauka i ekonomije, pa se čak govori o postojanju istraživačkog polja, „tranzitologije” (up. Gorunović 2007: 193–194).

prekida, reza i diskontinuiteta, ovi drugi su isticali važnost kontinuiteta. Sumirajući ove uvide, Verderi i Buravoj nam predstavljaju jednostavnu šemu dominantnih modela tranzicije (Verdery, Burawoy 1999: 4—5).

	Modeli	tranzicije	
Preporučeni put	Polazište	Linija kretanja	Ishodište
Revolucija	Totalitarizam		Neoliberalizam
Ekonomisti	Razmontirati		Stvoriti iznova
Evolucija	Društvo		Institucionalizam
Društvene nauke	Nasleđe		Inkubacija

U totalitarnim vizijama socijalizma, kažu ovi autori, smatra se da su država i partija u potpunosti kolonizovale društvo i da ne postoji autonomni prostor u kome bi se moglo intervenisati. Komunizam je doživeo kolaps i, saglasno tome, nije ostavio nikakve resurse koji bi se mogli iskoristiti za regeneraciju. U ovakvom shvatanju, neoliberalizam dolazi kao rešenje, i to u obliku šok terapije, sa tvrdnjom da će tržišta spontano oblikovati novi svet, gotovo ni iz čega, ako im samo damo šansu. Paket „šok terapije” uključivao je liberalizaciju cena, privatizaciju, sprovedenu što je moguće brže. Ovaj model je primenjen u SSSR-u, Poljskoj i delimično Češkoj. Sva kasnija loša kretanja, poput recesije u zemljama koje su ovu terapiju primenile, objašnjavali su time da još nije „dotaknuto dno”, i da razgradnja nije bila potpuna, kako bi bilo moguće na pepelu stvoriti novi poredak. Drugi tvrde da pomoć međunarodnih institucija nije bila pravovremena, a treći da su ostaci starog poretka bitne kočnice željenom razvoju (isto: 4).

Ovakvom shvatanju i preporukama suprostavljaju se istraživači iz društvenih nauka i deo ekonomista, koji smatraju da je moguće izgraditi novo u okvirima starog. Oni preporučuju oslanjanje na okvire starih institucija, kako bi se omogućio rani razvoj novih institucija, pre svega tržišta. Oni se, dakle, zalažu za evolucionu tranziciju, i često uzimaju Kinu kao primer zemlje koja je odnegovala tržišnu ekonomiju unutar partijske države. Argument je da je potrebno stabilno okruženje da bi rizici mogli da se preuzmu i da se eksperimentiše sa novim ekonomskim sistemom. Neprikladnost „šok terapije” je, pored ostalog, i u tome što destabilizuje institucionalno okruženje u kome se donose ekonomske odluke. Zagovornici evolucionog koncepta tranzicije smatraju da je uloga civilnog društva i njegove relativne autonomije u socijalizmu važna za period transformacije. Oni smatraju da treba uvažiti značaj alternativnih ekonomskih tokova i postupaka, koji su, mada ih je država zabranila ili marginalizovala, ipak služili kao „odušak” za probleme koje je stvaralo centralno planiranje (druga ekonomija, trampa, crno tržište, šverc...). Ovo se različito interpretira kao nasleđe, kul-

turalna žilavost, društvena specifičnost... Neke od suptilnijih konceptualizacija, kao što je ona Dejvida Starka, sociologa koji radi u Mađarskoj, govore o rekonstituciji elemenata nasleđenog reda kako bi se komponovale nove forme (poput lego kocki) (up. Burawoy, Verdery 1999: 5—6).

Antropološki pristup je mikroistraživački: fokusira se na svakodnevne interakcije i ispituje iskustva običnih ljudi u kontaktu sa idejama, projektima, zakonskim normama, politikama koje čine tranzicijski paket, i njihove odgovore u susretu i preradi elemenata ovog paketa. Zbog toga se antropološka ideja procesa tranzicije razlikuje od teleološke vizije tranzicije koja, u oba tranzitološka modela, različitim putevima vodi do istog cilja: uspostavljanja modernog liberalnog kapitalizma. Antropološka ideja procesa tranzicije je, kako iscrpno obrazlažu i potkrepljuju rezultatima istraživanja Verderi i Buravoj, mnogo neodređenija i otvorenija, i prati na koji način se odvija uticaj makro institucija, poput tržišta, parlamentarne demokratije, civilnog društva, privatizacije, na mikro svetove i kako se porodica, rad, zajednica restrukturiraju, veoma često u suprotnosti sa onim što bi vlade i političari želeli. Kako ističe Verderi, transformacija bivših socijalističkih društava u poslednjoj deceniji XX veka „će stvoriti niz raznih oblika, od kojih će neki možda biti sličniji kapitalističkim ekonomijama, a mnogi neće” (Verderi 2005: 35). Oni predlažu razvijanje „etnografske osetljivosti” za „posebna svojstva onoga što se pomalja iz ruševina socijalizma” i zalažu se za sagledavanje nastajanja novih ekonomskih i političkih oblika „očima onih koji lično doživljavaju njihov nastanak” (isto: 25).

Kao što su pokazala brojna etnografska i mikrosocijalna istraživanja, privatizacija i uvođenje tržišnog principa u poslovanju nisu nigde sami po sebi bili garancija da će se promena koja se nameravala ostvariti njihovim uvođenjem zaista i desiti. Kako ističu Verderi i Buravoj, uvođenje tržišta može biti kontrolisano, ali se ne mogu kontrolisati posledice njegovog uvođenja, koje nastaju u susretu sa lokalnim istorijama, tradicijama, navikama, socijalnim podelama i strukturama moći. Kao po pravilu, ono što se pomaljalo tokom tranzicije nije nimalo ličilo na ono što se očekivalo.

Antropološke studije potvrđuju da nije moguće istraživati ekonomiju, pa ni ekonomsku transformaciju, kao autonomne procese, izolovane od ostatka društva. Ekonomija se u antropologiji posmatra kao proces suštinski uklopljen u društvo, pa se smatra da je za njeno razumevanje važno uzeti u obzir šire strukture, na različitim nivoima (od lokalnog, preko nacionalnog do globalnog). Stoga su antropolozi mišljenja da ekonomska promena i njeni elementi istovremeno podrazumevaju (ali i predstavljaju) i društvenu i kulturnu promenu, jer se menjaju osnovne ideje u vezi sa ekonomskim procesima i akterima — preispituju se kulturne kategorije osobe, prostora, vremena, rada, svojine, blagostanja i u tom procesu pregovaranja između ono-

ga na šta se naviklo i onoga što se vidi kao nova mogućnost se, zapravo, rekonstituiše poredak. U tom pogledu, za suštinsku ekonomsku promenu potrebno je da dođe i do istovremene i harmonične socijalne i kulturne promene. U suprotnom, uvođenje tržišta, privatne svojine i javne sfere, neće biti — kao što i nije bilo — automatski garant njegovog idealnog funkcionisanja. Naprotiv, uvođenje tržišta često izaziva različite otpore tržištu i anti-tržišne reakcije, privatizacija je uništila brojna preduzeća umesto da je podstakla njihov razvoj, a javna sfera se, kroz netransparentne monopole, izvrgla u potpunu suprotnost pretpostavljenoj ulozi: umesto da služi kao kontrolni mehanizam društva naspram političkog i privatnog interesa, ona te interese, štaviše objedinjene, promovise. Otuda se suprotstavljanja i otpori ovim elementima „tranzicijskog paketa”, kako skup preporučenih mera za transformaciju socijalističkih društava naziva Kris Han, ne smeju automatski shvatiti kao reakcionarni, kao „ostaci prošlosti” ili nemogućnosti modernizacije. Umesto „novog reda” često se pomalaju potpuno „nove konfiguracije nereda”, kako na više mesta pokazuje Kerolin Hamfri govoreći o postsocijalističkoj, postsovjetskoj Rusiji (Humphrey 2002; Mandel, Humphrey 2002). Na te nove oblike „neuređenosti”, kao i na oblike nepriklanja preporučenom modelu, treba gledati i kao na savremene i aktuelne oblike kritike onog stanja u koje se izvrgao „idealni model”, koji je, pritom, predstavljen, a na početku i doživljen, kao model koji nema alternativu.

ŠTA SMO OČEKIVALI, ŠTA SMO DOBILI I ŠTA NAS JOŠ ČEKA?

Možda naivno, ali od „tranzicijskog paketa” su građani očekivali da će na kraju proizvesti efikasne institucije koje sprovode vladavinu prava, slobodno tržište koje će omogućiti ekonomski prosperitet, snažnu autonomnu javnost koja će funkcionisati kao priliv kritičke svesti, jako civilno društvo koje će služiti kao korektiv vlasti i dodatna snaga u razvijanju javnog interesa i građanske participacije.

Ono što je postsocijalistička transformacija zaista donela, taj „realno postojeći postsocijalizam”, daleko je od teleološke vizije tranzitologa. Kako je u slučaju Mađarske zabeležio Ivan Selenji, proizvod uvođenja slobodnog tržišta je „kapitalizam bez kapitalista”, u kome se kao novi vladajući sloj javlja intelektualna elita, koja koristi društveni kapital i položaj u prethodnom sistemu da bi se pozicionirala u novonastaloj promeni (Eyal, Szelenyi, Townsley 2001: 11). Država se povlači iz procesa upravljanja ekonomskom promenom (procesom privatizacije) u korist novih oligarha i tajkuna. Kao rezultat dobijamo da danas privatni kapital kontroliše institucije i upravlja državom, na način na koji je to ranije radila Partija.

U proteklih jedanaest godina u Srbiji je pređen put od velikog entuzijazma sa kojim se ušlo u „tranziciju“, do otrežnjenja koje je došlo tokom dekade, kroz seriju neuspešnih privatizacija, koncentracije kapitala, monopola, sa krizom 2008. godine, i s konačnim temeljnim propitivanjem osnova savremenog kapitalizma u SAD i Zapadnoj Evropi. Posle pada Berlinskog zida 1989. godine, nastupilo je dvadeset godina „trijumfalnog kapitalizma“, koji se egzaltirano širio planetom, bez postojanja istorijske alternative. Neki autori, među kojima je najpoznatiji Frensis Fukujama sa svojom tezom o „kraju istorije“, smatrali su da je socijalizam nepovratno nestao sa istorijske scene i da je to označilo kompletni trijumf ideje liberalne ekonomije i građanske demokratije. Čitajući iznova analize Ardžuna Apaduraja, Ketrin Verderi i Majkla Buravoja o mogućim posledicama epohalne promene posle urušavanja komunizma u Evropi, uočavam da oni, još tokom devedesetih, savetuju opreznost u procenama i upozoravaju da se promena neće ograničiti samo na Istok. Verderi kaže da je reč o „tektonskim promenama“, koje će se vremenom neminovno odraziti i na ostatak sveta. „Ako je to tačno“, dodaje ona, „onda su sve mogućnosti otvorene, a o tome „šta će doći posle“ možemo samo nagađati (Verderi 2005: 77). Ono čemu danas prisustvujemo je jak argument u korist postojanja i održavanja alternativa, što je Edvard Said formulisao kao „istrajnu privrženost alternativama“ (Said 1983: 247), a što je istovremeno video i kao misiju antropologije. Slično misli i Majkl Buravoj kada kaže da je, nasuprot hegemonijskom karakteru ideje o neoliberalnoj ekonomiji, „važno održati živom kritičku svest“ o postojanju alternativa. Ako ništa drugo, ideja o neophodnosti alternativa bi pomogla u razmišljanju o budućnosti svetskog društva i društava sveta, koji su tokom duge istorije čovečanstva opstajali na delikatnoj uzajamnosti individue i društva, slobode i obaveznosti, sopstvenog interesa i brige o drugima.

O AUTORKI

Ildiko Erdei je vanredna profesorka na Odeljenju za etnologiju i antropologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Doktorirala je iz oblasti antropologije potrošnje, a oblasti njenih interesovanja su studije materijalne kulture i potrošnje, mediji i nove informacione i komunikacione tehnologije, savremeni politički rituali, kulturalna ekonomija u socijalizmu i postsocijalizmu. U centru njenih istraživanja stoje pitanja odnosa moći i reprezentacije, društvenog sećanja i zaboravljanja, odnosa potrošnje i identiteta, socijalnog raslojavanja i razlikovanja. Autorka je knjiga *Antropologija potrošnje* (Biblioteka XX vek, 2008), *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega* (SGC, 2012) i više radova koji su objavljivani u domaćim i stranim publikacijama i časopisima.

SADRŽAJ

SUOČAVANJE SA NEZAMISLIVIM	5
PROLOG.....	32
Prvi deo	
I O SOCIJALIZMU I POTROŠNJI – OD KAPITALIZMA DO KAPITALIZMA	39
Određenja socijalizma	42
„Realno postojeći socijalizam” u Evropi	42
Socijalizam kao „proizvođačka paradigma”	46
Proizvodnja robe	48
Proizvodnja kontrole	49
Proizvodnja znanja i značenja	51
Kritike i osporavanja planskog modela ekonomije i njegovih učinaka	52
Šta je došlo posle? Postsocijalistička transformacija	55
Šta smo očekivali, šta smo dobili i šta nas još čeka?	58
II POTROŠNJA U SOCIJALIZMU I POSTSOCIJALIZMU	61
Potrošnja i Hladni rat — Kuhinjska debata	62
Genealogija „potrošačkog obrata” unutar socijalističkih društava	68
Jugoslovenski kontekst	68
Deca potrošači — od socijalističkih građana do pionira potrošnje	73
Stvaranje „istinski srećnog detinjstva” početkom 1950tih.	75
Komercijalizacija detinjstva i pioniri kao „slatki brend,”	78
Posttitovski pioniri u svetu konzumerizma	83
Drugi deo	
LOKALNI ŽIVOT GLOBALNIH IKONA	89
III EFES VAJFERT — PRIVATIZACIJA KAO SOCIOKULTURNA TRANSFORMACIJA	99
Privatizacija u Srbiji	100
Trijumfalni kapitalizam u potrazi za „osobama koje nedostaju”	104
Privatizacija i transformacija „Pančevačke pivare”	112
Strukturalna reorganizacija firme — kako je „fabrika” postala „kompanija” ..	116
Pravila i procedure — oblikovanje novih radnih ritmova proizvodnje i poslovanja	121
Disciplina, nove mogućnosti i preoblikovanje osoba	121
Komunikacija: engleski jezik i stil komunikacije koji je opušteniji, neformalniji	123

Promenjene temporalnosti i proizvodnja novih, aktivnih osoba	124
„Deljivost” osoba i unapređenje kvaliteta proizvoda i osoba	126
IV „ROCKY MADE IN SERBIA” — GLOBALNE IKONE I LOKALNI RAZVOJ	
Kontekst i metakontekst — „Roki” od Filadelfije...	140
... do Žitišta	143
Roki kao deo diskursa ili praksi lokalnog razvoja	145
Od starih ka novim oblicima kulturne autentičnosti	148
O politikama i taktikama tela, vremena i znanja.	150
V ČEKAJUĆI IKEU — SRBIJA U PREDVORJU EVROPE	
Ikea — istorija kompanije, njenog imidža i poslovnog uspeha	156
U postsocijalističkom svetu — snovi o Ikei i prisustvo na tržištu	161
Sažetak debata.	164
Od nameštaja do životnog stila	165
„Priče koje pričamo sebi samima, o sebi samima”.	167
Promenljive granice „zamišljene Evrope” u jugoslovenskom i	
postjugoslovenskom kontekstu	169
POST SCRIPTUM: „ŠVEĐANI DOLAZE!”	
U Ikei na terenu — šoping kao istraživački događaj.	179
POGOVOR.	191
Literatura.	195
Indeks.	205
O autorki.	211
Sadržaj	213

